

СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Г.П. Підгрушний

СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ «ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА»

Розвиток географічної науки в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. ознаменувався становленням суспільної географії. Цей процес є абсолютно закономірним, оскільки зумовлений пошуком адекватних засобів наукової інтерпретації об'єктивної реальності, яка стрімко трансформується. В даному випадку мова йде про територіальний аспект суспільного розвитку, що зазнав істотних змін в останні десятиліття.

Суспільна географія зосереджує свою увагу на комплексно-територіальних формах життєдіяльності людини, що об'єднують не тільки соціум з економічною базою його розвитку та залученими в цей процес компонентами природного середовища, а й всю багатогранність взаємозв'язків та взаємовпливів, що виникають при цьому. Саме така специфіка суспільної географії і забезпечує її високі можливості в дослідженні складних процесів територіального розвитку суспільства та розробці конструктивних заходів з його оптимізації.

Не дивлячись на певні відміни у трактуванні сутності, практично всі науковці єдині в своєму баченні основного предмету суспільної географії – це територіальна організація суспільства [1, 2, 3].

На нашу думку, *ТОС являє собою зумовлений об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками процес просторового упорядкування життєдіяльності суспільства, що проявляється у формування його різноманітних територіальних утворень.* Серед об'єктивних закономірностей, що визначають ТОС головними є:

1. Системно-синергетичний характер суспільного розвитку, який передбачає наявність у суспільно-територіальних комплексах та системах синергетичних ознак – емерджентності, неврівноваженості, чергування стійких та нестійких станів та етапів розвитку тощо.

2. Стадійно-еволюційний характер розвитку суспільства, що проявляється у послідовній зміні окремих стадій, формацій, циклів та фаз розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його складових.

3. Ієрархічність суспільно-територіальних структур. В її основі лежать відміни у масштабах розвитку та значимості функцій компонентів цих структур. Ієрархічність проявляється у «вертикальній» підпорядкованості та

взаємообумовленості розвитку компонентів в складних суспільно-територіальних утвореннях. Вона тісно пов'язана з дифузним характером територіального розвитку суспільства. При цьому будь-які інновації «переміщуються» від ядер вищого до ядер нижчого ієрархічного рівня, даючи їм нові імпульси розвитку.

4. Мультиплікативна зумовленість розвитку суспільно-територіальних систем. Вона пов'язана з примножуючим впливом окремих чинників та умов розвитку, що спричиняє формування поряд із системоформуючими компонентами низки інших – доповнюючих, обслуговуючих, супутніх тощо. Цей механізм складає основу комплексного розвитку регіонів.

До числа суб'єктивних чинників належать усвідомлені втручання в процеси ТОС з боку власних для адміністративно-територіального таксону управлінських структур, чи структур вищого ієрархічного рівня. Часто ці втручання мають вирішальне значення для розвитку ТОС окремих країн та регіонів. Однак в будь-якому випадку вони реалізуються в руслі об'єктивних закономірностей розвитку. З одного боку, суб'єктивні втручання можуть сприяти прояву цих закономірностей, входячи з ними в своєрідний «резонанс» та активізуючи розвиток суспільно-територіальних систем. З іншого, – некомпетентні втручання ідуть в дисонанс з об'єктивними закономірностями розвитку суспільно-територіальних систем, що обумовлює деградацію їх структур, сповільнює розвиток, вводить у кризовий стан. У зв'язку з цим постає гостра проблема формування та розвитку державної, регіональних та муніципальних еліт, рівень компетентності та активності яких був би адекватним тій складності задач територіального розвитку, які стоять сьогодні перед суспільством.

В дослідженні ТОС ключове місце належить її процесам та формам. В більшості сучасних розробок форми ТОС розглядаються як окремі складові суспільства: населення, виробнича, соціальна, політична, духовна чи природно-ресурсна сфери. Форми їх територіальної концентрації і зосередження є економічні (соціально-економічні) райони, агломерації, вузли, центри, системи розселення та їх елементи, територіальні рекреаційні системи, лісогосподарські системи, системи землекористування тощо.

Вся багатогранність і різномасштабність компонентних форм ТОС та проблем, пов'язаних з їх розвитком, відволікає увагу науковців від вивчення інтегральних форм ТОС. А саме ці форми, фактично, складають основний, притаманний тільки суспільній географії (а не економічній чи соціально-економічній) предмет дослідження.

У сучасній суспільній географії інтегральні форми ТОС часто ототожнюються лише з таксонами територіально-адміністративного устрою держави. Здебільшого це регіони обласного рівня. Зумовлено це тим, що на сьогоднішній день не створено чіткої ієрархічної системи інтегральних форм ТОС, яка б адекватно відображала об'єктивну територіальну структуру суспільства і слугувала базисом для розробки прогнозних моделей розвитку міст та регіонів, заходів регіональної політики держави, засобом підтримки управлінських рішень.

Розроблення ієрархічної системи інтегральних форм ТОС пов'язано з визначенням первинної «неподільної» територіальної частини суспільства, що по суті є первинним (елементарним) об'єктом суспільно-географічних досліджень. Для визначення найпростіших, неподільних на дрібніші самостійні частини географічних об'єктів Е.Б. Алаєв вводить поняття «симплекс» [4, с. 54]. О.Г. Топчієв для таких об'єктів використовує поняття «операційна територіальна одиниця» [5, с. 125]. У різних за змістом та спрямованістю суспільно-географічних дослідженнях операційні територіальні одиниці відмінні. Продуктивним для нашого дослідження є запропоноване А.Ю. Скопіним поняття «локалітет», що визначається ним як «комплексная ячейка геопространства, включающая три обязательных элемента: местность как ресурсную основу и среду обитания, населенный пункт как место концентрации населения и технокомплекс (предприятия и коммуникации) как способ извлечения, транспортировки и переработки природных ресурсов» [6, с. 116]. Саме таке територіальне утворення в рамках суспільно-географічних досліджень виступає як елементарна неподільна ланка ТОС, її *точкова форма*.

Однак наведене визначення потребує певних уточнень. Так, на нашу думку, неправомірно було б ототожнювати локалітет з населеним пунктом. Цілком очевидно, що в межах одного населеного пункту може бути декілька локалітетів. Так, зокрема, генезис великих міст та зон їх впливу здебільшого пов'язаний з «конгломеруванням» численних локалітетів. В багатьох випадках цей процес не набув логічного завершення, що наклало відбиток на внутрішню планувальну структуру деяких з цих міст. Вони, як правило, позбавлені чітко визначеного центру і функціональних зон і являють собою своєрідні конгломерати з декількох поселень, що сформувалися навколо промислових об'єктів. Зараз розвиток таких населених пунктів, що позбавлені багатьох ознак класичного міста, супроводжується серйозними планувальними, комунальними, соціальними та іншими проблемами.

Локалітет є своєрідною «клітиною» суспільного простору і в той же час виступає як локальна проекція компонентної структури регіону, вміщуючи в собі поєднання її основних блоків, представлених на їхньому елементарно-первинному рівні (локальний соціум, конкретні господарські та природно-ресурсні об'єкти тощо). Залежно від спеціалізації господарства (виду господарської діяльності, що його формує) локалітети можуть бути ресурсно-виробничими, аграрними, індустріальними, транспортно-комунікаційними, сервісними, інформаційними тощо. Поєднуючись на основі спільної інженерної інфраструктури територій життєдіяльності соціумів, прямих та опосередкованих зв'язків між господарськими об'єктами, локалітети формують різної величини та функціонального типу населені пункти, що являють собою *локальні форми ТОС*.

Ключову роль у суспільному розвитку серед цих форм ТОС відіграють міста, які в своїй більшості виступають в якості центрів соціально-економічної активності. Саме тут зосереджені основні ринки товарів та послуг, відбувається нарощування національного багатства держави та зв'язаного з

ним податкового потенціалу, адаптація господарства і населення до динамічних умов сьогодення, розвиток інвестиційної та інноваційної діяльності, структурні трансформації в економіці, формуються умови життя переважної частини населення країни і т. ін. Місто являє собою складний суспільно-територіальний комплекс, що реалізує цілу низку зовнішніх функцій та генерує імпульси розвитку, що поширюються на оточуючу територію. В числі цих функцій виділяються організаційно-управлінські, репрезентативно-інформаційні, інноваційні, культурно-освітні, комунікаційні та ін.

Великі міста разом із зонами свого інтенсивного впливу формують цілісні суспільно-територіальні утворення, які за своїм масштабом виходять за локальні рамки, що дає нам підстави виділити *агломеративні форми ТОС*. До них перед усім слід віднести міські агломерації, метрополітарні райони тощо. Являючи собою неподільну функціонально-територіальну цілісність, на практиці ці форми ТОС в своїй більшості розділені за адміністративно-управлінськими ознаками. Міста мають одні органи управління, а прилеглі до них територіальні таксони – інші. Кожна з цих управлінських структур переслідує свої вузькі територіальні інтереси, що часто перетворює передмістя у зони конфлікту. Об'єктивний характер існування агломеративних форм ТОС вимагає консолідованого управління їх розвитком.

Ця проблема в нашій країні залишається не вирішеною. Особливої гостроти вона набула у великих містах та їх передмістях – Києві, Харкові, Одесі, Львові та інших. Це значно знижує можливості міст в реалізації їх функцій та сповільнює соціально-економічний розвиток прилеглих територій, оскільки імпульси розвитку, що генеруються містами не знаходять потрібного «відгуку» в передмістях.

Назріла необхідність «делегування» містами окремих функцій їх передмістям. Це може бути не тільки виробнича (промислові підприємства) чи обслуговуюча функції (об'єкти інженерної інфраструктури, оптової торгівлі, логістичні центри тощо), а й інноваційна (технопарки, інноваційні центри), репрезентативна (виставкові центри) тощо. В такий спосіб, виносячи за свої межі територіальноємні об'єкти, великі міста акумулюють ресурси та створюють передумови для розвитку та реалізації нових більш значущих для них функцій.

Вирішення цих складних і важливих для суспільного розвитку завдань вимагає надання агломеративним формам ТОС адміністративно-територіального статусу. Позитивний досвід розв'язання цієї проблеми напрацьований в деяких країнах Західної Європи та США та їх стосується столичних регіонів – Дістрікт Коламбія (США), Іль-де-Франс (Франція), Великий Лондон (Велика Британія) та інших, які являють собою самостійні адміністративно-територіальні утворення.

До числа агломеративних форм ТОС, які на сьогоднішній день залишаються практично недослідженими у вітчизняній суспільній географії, належать зони суцільного сільського розселення, які зосереджені головним чином в західних регіонах країни. Враховуючи посилення загальної

депопуляції сільського населення в країні, необхідність дослідження цих форм ТОС набуває сьогодні особливої актуальності.

Організуючий вплив одного чи декількох взаємозв'язаних міст як центрів соціально-економічної, громадсько-політичної та культурної активності консолідує певну територію, зумовлює процеси формування регіонів різного ієрархічного рівня. Вони і складають *регіональні форми ТОС*.

Спираючись на стадійно-еволюційний підхід та виходячи з теоретико-методологічного доробку суспільної географії, ми розглядаємо регіон як адміністративно визначену складову ТОС, що являє собою складну синергетичну систему, якій притаманні динамізм та нестійкість, і розвиток якої має еволюційний характер. Основу регіону складає суспільно-територіальний комплекс, сформований соціальною, економічною, природно-ресурсною, управлінською та іншими компонентами.

Сукупність поселень території може бути об'єднана в єдину динамічно функціонуючу систему лише на основі транспортно-комунікаційних коридорів та магістралей різної пропускної спроможності, територіальної спрямованості та статусу. В своїй сукупності вони формують *лінійні форми ТОС* і мають виключне значення для соціально-економічного розвитку території, оскільки завдяки їм реалізується вся система відношень та зв'язків між центрами соціально-економічної активності країни.

Таким чином формується складне інтегроване суспільно-територіальне утворення, що до сьогоднішнього дня не знайшло однозначного трактування та визначення в науковій літературі.

Одні автори широко трактують його як територіальну структуру, що являє собою «формальний аналог геосистеми, которая рассматривается в аспекте территориальной (пространственной) упорядоченности ее элементов» [7, с. 43]. Інші визначають її як «совокупность территориальных отношений между объектами, ... устойчивые, типически повторяющиеся сочетания (*которых*) образуют элементы данной структуры» [8, с.153]. У більш конкретизованому вигляді територіальна структура регіону «характеризує просторове поєднання (взаємне розміщення, співвідношення і взаємодію) ареалів, центрів і ліній різної економічної значущості» [9 с. 268]. Суть функціонально-територіальної структури суспільно-географічного району трактується як «співвідношення і взаємне розміщення різних форм територіального зосередження діяльності людини» [1, с. 107]. Г.М. Лаппо вводить близьке за суттю і формою до територіальної структури регіону поняття опорного каркасу розселення та господарства, що представляє собою «совокупность центров (узлов) и транспортных магистралей (экономических линий)» [10, с.158] і є просторовою підсистемою у системі територіальної організації життєдіяльності суспільства як країни в цілому, так і її регіонів. Поглиблюючи уявлення про сутність опорного каркасу території, С.І. Іщук та О.В. Гладкий розглядають його як генералізований вигляд територіальної структури регіону, що являє собою взаємообумовлене поєднання господарських центрів та ліній [11, с. 48]. При характеристиці внутрішньої геопросторової будови держави Б.П. Яценко оперує поняттям «геопросторова

структура території країни». Вона являє собою столицю та управлінсько-організаційні центри адміністративно-територіального поділу держави разом з системою комунікаційних (транспортних) коридорів, які їх зв'язують» [12, с. 107].

Отже, в більшості з проаналізованих дефініцій територіальна структура регіону розглядається з позицій системно-структурного підходу як утворення, що несе в собі статичні ознаки (кістяк території). З нашої точки зору дане суспільно-територіальне утворення слід визначати як *соціально-економічний каркас* території та розглядати з позицій структурно-динамічного підходу. При цьому значимість його складових елементів (центрів соціально-економічної активності різної величини та ієрархічного рівня, а також транспортно-комунікативних осей) змінюється під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Іншими словами, соціально-економічний каркас являє собою базову мережеву структуру території, що інтегрує в собі всі форми ТОС.

Ми вважаємо, що подальше дослідження соціально-економічного каркасу території з цих позицій має великий прогностичний та конструктивний потенціал. Раціонально сформований соціально-економічний каркас території не тільки сприяє економії транспортних витрат, а й слугує важливим чинником передачі імпульсів розвитку по території держави та згладжування диспропорцій у рівнях соціально-економічного розвитку її окремих таксонів.

Література.

1. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
2. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
3. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
4. *Алаєв Э.Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
5. *Топчієв О.Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
6. *Скопин А.Ю.* Введение в экономическую географию: Учебник. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 272 с.
7. *Топчієв А.Г.* Пространственная организация географических комплексов и систем: Монография. – К.; Одесса, 1988. – 187 с.
8. *Паламарчук А.М.* Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование): Монография. – К.: Наукова думка, 1992. – 272 с.
9. *Регіональна економіка.* Словник-довідник. / О.Д. Богорад, О.М. Невелєв, В.М. Падалка, М.В. Підмогильний. – К.: НДІСПМ, 2004. – 346 с.
10. *Лапто Г.М.* Города на пути в будущее: Монография. – М.: Мысль, 1987. – 236 с.
11. *Ищук С.І., Гладкий О.В.* Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монография. – К.: ВГЛ «Обрії», 2005. – 239 с.
12. *Яценко Б.П.* Світове господарство: тенденції розвитку структури на межі тисячоліть // Український географічний журнал. – 2000. – №1. – С. 16–21.